

lerine ayrılan kısmının son bölümü (s. 38-45) mensurdur. Kitabın sonunda şeyhin halifelerinin anlatıldığı ve zikr-i hafinin izah edildiği mensur bir kısım daha bulunmaktadır. 4. *Kitâbü İsbâtî'l-me-sâlik fi râbitati's-sâlik* (İstanbul 1324). Müellifin ifadesiyle, "Menâkub-ı Ziyâiyye'nin birinci kısmının ikinci cüzü" olan eserde Nakşiliğin Hâlidîyye kolunda zikrin nasıl yapılacağı anlatılmış, râbita meselesi hakkında İmam Gazzâlî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Ubeydullah Ahrâr, Tâceddin Osmânî, Molla Câmî, İbn Kemal, İsmâil Hakkı Bursevî gibi büyük âlim ve sûfilerin görüşlerine yer verildikten sonra Nakşibendîyye'nin sekiz esası kısaca açıklanmıştır. Eserde yer yer bazı âyet ve hadislerin tasavvufi izahlarına da rastlanmaktadır. 5. *Mizânü'l-irfân* (İstanbul 1325). Üzerinde "Kitâb-ı Ziyâiyye'nin ikinci kısmı" ibaresi bulunan eser on beş bölümden meydana gelir. Eserde dünya ve âhiret hayatı, mürşid-i kâmilin özellikleri, râbita, tarikata dair çeşitli terimler, şeriat, hakikat, mârifetle ilgili bilgiler, bazı âyet ve hadislerin açıklamaları yer almaktadır. Müellifin Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Eşrefoğlu Rûmî, Niyâzî-i Mısırî gibi büyük sûfilerin cem'î makamında olduklarını, ancak cem'u'l-cem' makamına erişemediklerini söylemesi tasavvufi kişiliğini belirlemesi açısından dikkat çekicidir. 6. *Şümûsü's-safâ fi ev-sâfi'l-Mustafâ* (İstanbul 1331). Hz. Peygamber hakkında devrin birtakım gazete, dergi ve kitaplarında yer alan saygısız ifadeler ve maksatlı beyanlara cevap olarak kaleme alınmıştır. Resûl-i Ekrem'in doğumu, hicreti, bazı hususiyetleri, şemâil ve hilyesine dair bilgiler veren eser yaklaşık 900 beyitten meydana gelmektedir. Müellif eserin içinde, klasik edebiyatımızda şimdilik bilinen tek örneği Nahîfî'ye ait olan "hicretnâme" türünde 300 beyit kadar tutan bir diğer örnek ortaya koymuş, ayrıca yaklaşık 300 beyitlik yeni bir hilye meydana getirmiştir. Eser, altışar beyitlik otuz iki bentten meydana gelen "kasîde-i istişfâiyye" ve yine altışar beyitlik on bir bentten oluşan bir "istimdadnâme" ile sona ermektedir. 7. *İzhâr-ı Hakikat* (İstanbul 1331). Abdullah Cevdet'e reddiye mahiyetinde kaleme alınmış bir eserdir. Fevzi Efendi'nin bu eserlerinden başka, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî hakkında methiye tarzında yazdığı sekiz şiiriyle Nakşibendî-Hâlidî silsilesini ihtiva eden manzum bir metin başlıksız ve tarihsiz olarak yayımlanmıştır.

Fevzi Efendi'nin, *Menâkub-ı Ziyâiyye'nin* üçüncü cüzü olarak "tarîk-i Hâlidîyye'nin âdâb-ı zikrî"ni anlatmak maksadıyla hazırladığını belirttiği (*Mizânü'l-irfân*, s. 4) *Rehber-i Zâkir* adlı risâlesiyle Nakşiliğin Hâlidîyye kolundan gelen meşâyihin hilye ve şemâilini anlatan (*Şümûsü's-safâ*, arka kapak) *Hilye-i Sâdât* adlı eserinin basıldığı tesbit edilememiştir. *Cerîde-i Sûfiyye*'de tasavvufu dair makaleler de yayımlayan müellifin şiirleri kitap haline getirilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Fevzi b. Nu'mân, *Mizânü'l-irfân*, İstanbul 1325, s. 4; a.mlf., *Şümûsü's-safâ fi ev-sâfi'l-Mustafâ*, İstanbul 1331, arka kapağındaki "Nâzımın Âsâr-ı Münteğiresi" başlıklı kısım; Hüseyin Vassâf, *Seftne*, II, 189-190; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 415-416; Özege, *Katalog*, II, 717; III, 1061, 1359; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin: Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, İstanbul 1984, s. 2-3; "Fevzi Efendi", *TDEA*, III, 213.

MUSTAFA UZUN

el-FEVZÜ'L-KEBİR

(العز الكبير)

Şah Velîyullah ed-Dihlevî'nin

(ö. 1176/1762)

tefsir usulüne dair

Farsça eseri.

Müellif eserinin kısa mukaddimesinde, tefsir ilmine dair kitaplardan elde edilemeyecek ve Kur'an'ın anlaşılmasında faydalı olacak bilgiler verdiğini belirtmekte, ele alınan konuları beş bölümde (bab) topladığını söylemektedir. Her bölüm kendi içinde fasıllara ayrılmıştır. "Kur'an-ı Kerim'in ihtiva ettiği beş temel ilim" başlığını taşıyan birinci bölümde ahkâmü'l-Kur'an, Kur'an-ı Kerim'in gerek cedelde gerekse irşadda takip ettiği metot ve kullandığı üslup, Kur'an'daki kıssalar ve âhiret hakkında önemli açıklamalar yapılmıştır.

İkinci bölüm, Kur'an'ın anlaşılmasında karşılaşılan bazı güçlüklerle ve bunların açıklanmasına ayrılmıştır. Burada garîbü'l-Kur'an, nesih, esbâb-ı nüzûl, Kur'an'ın edebî incelikleri, muhkem ve müteşâbih konuları ele alınmıştır. Bilhassa nesih meselesi üzerinde durulmuş, Süyûtî'nin mensuh olduğunu naklettiği yirmi bir âyet (*el-İtkân*, II, 708-712) teker teker incelenmiş ve bunlardan sadece beşinde (*el-Bakara* 2/180, 240 [ile'l-havli] lafzına kadar); *el-Enfâl* 8/65; *el-Ahzâb*

33/52; *el-Mücâdile* 58/12) neshin söz konusu olduğu belirtilmiştir.

"Kur'an'ın eşsiz üslubu" başlığını taşıyan üçüncü bölümde Kur'an-ı Kerim'in konulara göre bölümlere ayrılmamış olması üzerinde durulmuş, sûrelerin tertibi, üslubu ve âyetlere ayrılması hususu ele alınarak âyetlerin şiirdeki beyitlerle karşılaştırılması yapılmış, örnekler verilerek Kur'an'ın şiire olan üstünlüğü ortaya konulmuştur. Ayrıca Kur'an'da tekrarlanan âyetler meselesi ele alınmış, çeşitli konuların neden belli bir yerde değil de dağınık bir şekilde işlendiği yolundaki sorulara cevaplar verilmiştir. Bu bölümün sonunda Kur'an'ın i'câz yönleri maddeler halinde zikredilmiştir.

Dördüncü bölümde kelâmî, fikhî, lügavî, tasavvufî gibi tefsir çeşitleri ve bunların metotları hakkında bilgi verilmiş, sahâbe ve tâbiinden gelen, daha çok esbâb-ı nüzûl ve nesih meselesiyle ilgili olan rivayetlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Kur'an'dan hüküm çıkarma, meânî ve beyân, Kur'an'ın zâhiri ve bâtını, tefsirde vehbî bilgiler gibi konular da bu bölümde ele alınmıştır.

Beşinci bölüm garîbü'l-Kur'an ve esbâb-ı nüzûlle ilgilidir. Bu konular hakkında eserin ikinci bölümünde bazı bilgiler verilmişse de tefsir ilmindeki önemleri sebebiyle müellif burada bu iki konuyu ayrı bir başlık altında ele almıştır. *el-Fevzü'l-kebir*'in bir tekmiyesi olan bu bölümde sûreler sıra ile incelenerek âyetlerde geçen garîb lafızlar ve nüzul sebepleri hakkında çeşitli kaynaklardan derlenen rivayetlere yer verilmiştir.

Usûl-i tefsîrin bütün konularını ihtiva etmeyen eserin telifinde çok az kaynak kullanıldığı, fikrî ve icthadî yönünün ağırlık kazandığı görülmektedir. Müellifin medrese tahsili yanında tasavvuf terbiyesi de alması, eserlerinde ısrarla belirttiğine göre Allah'ın kendisini ledûn ilminden nasiplendirmiş bulunması, ayrıca tefsir ilmi ve Kur'an tercümesiyle meşgul olması gibi özellikleri *el-Fevzü'l-kebir*'e de yansımış, benzeri kitaplarda bulunmayan bilgiler veciz bir üslupla bu eserde yer almıştır. Bazı yerlerde ders kitabı olarak okutulan *el-Fevzü'l-kebir* Arapça, Türkçe ve İngilizce'ye tercüme edilmiş ve çeşitli baskıları yapılmıştır (Mısır 1295 [Fîrûzâbâdî'nin *Sifrû's-sa'ade*'sinin hâmişinde]; Dehli 1296 [Muñüddin el-İcî'nin *Câmî'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an* adlı eserinin sonunda]; Püsad, ts. [Matbaa-i Muhammediyye, eserin ilk dört babı

Farsça, "el-Fethu'l-habîr" adını taşıyan beşinci babı Arapça'dır; Hint 1405/1984 [birinci bs.]; Beyrut 1407/1987 [ikinci bs.]). Eserin Mehmet Sofuoğlu tarafından aynı adla yapılan Türkçe tercümesinde (İstanbul 1980) çeşitli baskıları hakkında bilgi verilmiştir (s. 118).

BİBLİYOGRAFYA :

Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir ft uşûli't-tefsîr* (Arapça trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Beyrut 1407/1987; a.e. (trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul 1980; Süyûtî, *el-İtkân* (Beyrut), II, 708-712; Zübeyd Ahmed, *el-Âdâbü'l-'Arabîyye*, I, 67-68, 76-79; Serkîs, *Mu'cem*, I, 891; Brockelmann, *GAL*, II, 550; *Suppl.*, II, 614; *İzâhu'l-meknûn*, II, 212; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, II, 722; Ali Şevvâh İshak, *Mu'cemü muşannefâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Riyad 1404/1984, III, 118; A. S. Bazmee Ansari, "Al-Dihlawî Şâh Walî Allâh", *El²* (İng.), II, 254-255.

MEVLÜT GÜNGÖR

FEY

(الفى)

İslâm devletinin
gayri müslim tebaadan aldığı
cizye, haraç ve ticaret
malları vergilerinin ortak adı.

Fey sözlükte masdar olarak "geri dönmek, şekil değiştirmek", isim olarak "gölge, ögle vaktinden sonraki gölge" anlamlarına gelir. Terim olarak gayri müslimlerden alınan haraç, cizye, ticarî mal vergisi (uşûr) ve diğer bazı gelirleri ifade eder. Fey terimine, ganimet de dahil olmak üzere gayri müslimlerden alınan her türlü malı içine alacak şekilde kapsamlı bir anlam verenler olmuşsa da yaygın görüşe göre ganimet feyin kapsamı dışındadır.

Fey kelimesi fiil olarak Kur'ân-ı Kerîm'de iki ayrı âyetle üç defa (el-Bakara 2/226; el-Hucurât 49/9) "geri dönmek, vazgeçmek" anlamında, üç âyetle de (el-Ahzâb 33/50; el-Haşr 59/6, 7) "ganimet olarak vermek" mânasında geçmektedir. Kelime hadislerde hem sözlük hem de terim anlamlarında kullanılmıştır (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "fy³e" md.). Feyin "geri dönmek" ve "gölge" şeklindeki sözlük anlamlarıyla terim anlamı arasında bazı âlimlerce ilgi kurulmaya çalışılmıştır. Kudâme b. Ca'fer, gayri müslimlerden alınan malları fey denmesini toplanan malların veya gelirlerinin müslümanlara geri dönmesiyle açıklar (*el-Harâc*, s. 204). Kâfirlerin mallarına, dünya malının gölge gibi geçici olduğunu ifade etmek üzere fey dendiğini ileri sürerler de olmuştur.

Medine döneminde Bedir Gazvesi'nden sonra nâzil olan bir âyetle nefî (çoğulu enfâl) kelimesi kullanılarak ganimetlerin Allah ve Resulü'ne ait olduğu bildirilmiş (el-Enfâl 8/1), daha sonra da ganimetlerin dağıtımıyla ilgili ayrıntılı hükümler içeren bir başka âyet (el-Enfâl 8/41) inmiştir. Medine civarında yaşayan Benî Nadîr yahudilerinin bölgeden sürülmesi ve savaşız olarak mallarının ele geçirilmesinin ardından nâzil olan Haşr süresinin 6-10. âyetlerinde ise gayri müslimlerden elde edilen mallar hakkında fey kelimesi kullanılarak bir öncekine göre kısmen farklı hükümler getirilmiştir. Çok net olmamakla birlikte bu iki grup âyetin farklı üslup ve hükümleri, Hz. Peygamber'in meselâ Benî Kureyza, Hayber, Vâdilkurâ, Benî Nadîr, Fedek, Huneyn, Benî Mustalîk ganimetleriyle ilgili uygulamaları arasında görülen farklılıklar, daha sonraki dönemde fey ve ganimet ayrımı yapıp bu iki kavrama farklı anlamlar yüklenmesine imkân verdiği gibi fakihler arasında ortaya çıkan, fey ve ganimet terimleriyle ilgili kavram ve kapsam tartışmalarının da temel sebebini oluşturmuştur. Öte yandan Hz. Ömer döneminde Irak'ın fethedilmesinden sonra Sevâd arazisinin hangi statüye bağlanacağı konusunda ashop arasında cereyan eden fikrî tartışmalar ve bu tartışmaların ardından ortaya çıkan uygulama örneği, daha sonraki dönemlerde oluşan hukuk doktrinini yakından etkilemesinin yanı sıra uygulama açısından da bir bakıma model teşkil etmiştir. Bu gelişmelerden sonra gayri müslim tebaadan alınan çeşitli vergi ve gelirler, literatürde genelde fey adı altında beytümâlin temel gelir kaynaklarından biri olarak anılmaya başlanmış; kapsamı, kullanımı ve dağıtımı ile tarihî süreç içinde geçirdiği gelişim, gerek klasik dönem İslâm âlimleri ve gerekse çağdaş müslüman ve yabancı araştırmacılar tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Irak topraklarının fethedilmesinin ardından başkumandan Sa'd b. Ebû Vakkâs, gazilerin bu toprakların da diğer ganimet malları gibi kendilerine dağıtılması taleplerini Hz. Ömer'e ilettiğinde halife bu konuyu sahâbe ile etraflı şekilde tartışmıştır. Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm bunların gazilere dağıtılmasını; Hz. Osman, Ali, Talha, Muâz b. Cebel ve Abdullah b. Ömer de dağıtılmamasını savunmuşlardır. Sonuçta Hz. Ömer savaşıla elde edilen toprakların di-

ğer ganimet malları gibi dağıtılmayıp bütün müslümanların yararına vakıf olmak üzere (fey mevkûfe) sahiplerinin elinde bırakılmasına karar vererek şöyle demiştir: "... Savaşanlarla diğerlerinin ve gelecek nesillerin teşkil edeceği müslümanlar için fey olmak üzere işleyicileriyle beraber araziye tutmayı, araziler için haraç vergisi koymayı, sahiplerine cizye tayin etmeyi düşündüm" (Ebû Yûsuf, I, 202). Halife, Sa'd b. Ebû Vakkâs'a yazdığı mektubunda ganimetleri müslüman askerlere bölüştürmesini, arazi ve nehirleri ise işleyicilerine bırakmasını ve bunlardan elde edilecek gelirlerin bütün müslümanların atıyyelerine dahil edilmesini emretmiştir (a.g.e., I, 192-194). Hz. Ömer'in bu ifadelerinden dağıtılmasına izin verilen malların ganimet, toprak ve nehirlerin ise fey kabul edildiği anlaşılmaktadır. Halife bu kanaate varırken Haşr süresinin 6-10. âyetlerine dayanmış ve feyin bu âyetlerde anılan grupların hepsi için genel ve ortak bir hak olduğu sonucuna varmıştır (a.g.e., I, 208-213).

Bu âyetlerin ilkinde Allah'ın, peygamberine fey olarak verdiği şeyler için müslümanların at ve deve koşturmadiğundan, yani savaşın olmadığından bahsedilmektedir. Kaynaklarda bu âyetin Benî Nadîr yahudileri hakkında nâzil olduğu belirtilir. Hz. Peygamber'in Medine'de yaşayan bu kabileyi savaş olmaksızın şehirden çıkardığı, toprak ve taşınabilir mallarını kendi şahsî ve ailevî harcamaları için kullandığı, artanını da cihad amacıyla harcadığı ve başta muhacirler olmak üzere dilediği kimselere dağıttığı bilinmektedir. Sürenin 7. âyetinde ise Allah'ın, fethedilen ülkelerin ehlinde peygamberine fey olarak verdiği şeylerin sadece zenginler arasında dolaşan bir servet olmaması için Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara tahsis edildiği belirtilmiştir. Hz. Ömer bu iki âyetle iki ayrı hükmün konulduğu görüşündedir. Ona göre 1. âyetle savaş olmaksızın, 2. âyetle savaş sonucunda ele geçirilen mallar hakkındaki hükümler düzenlenmiştir. Bu iki âyeti birlikte değerlendirip 2. âyeti bir öncekinin devamı ve açıklaması sayanlar da vardır. Hz. Ömer'in kanaatine meyleden Taberî ikinci görüşte olanları kinayip "mütefakkîhe" olarak nitelemekte, muhtemelen bununla Şâfiîler'i kastetmektedir. Taberî, 6. âyetin hükmüne göre barışla ele geçenlerin Hz. Peygamber'e ait olduğunu ve baş-